

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КАЧАНОВ ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 340:342.7:351.94

СУДОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних та правових учень»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, доцент **Лук'янов Дмитро Васильович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Бобровник Світлана Василівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри теорії права та держави юридичного факультету

кандидат юридичних наук, доцент **Завальний Андрій Миколайович**, Національна академія внутрішніх справ, завідувач кафедри теорії держави та права.

Захист відбудеться «03» квітня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано «01» березня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Становлення України як правової соціальної держави вимагає від неї постійних якісних змін і демократичних перетворень. Одним із найбільш важливих завдань, що постають на цьому шляху, є створення ефективної системи захисту прав і свобод людини і громадянина, втілення в національній правовій системі загально визнаних гуманітарних стандартів. Вагомий крок у цьому напрямі – закріплення на конституційному рівні положення, відповідно до якого права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Принципи правової соціальної держави та верховенства права вимагають утілення в суспільних відносинах положень статті 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя та здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю. Неодмінною ефективною гарантією реалізації цього припису є органи правосуддя, які забезпечують захист прав людини.

Окреслені питання неодноразово розглядала Європейська комісія за демократію через право в процесі надання рекомендацій та нагляду за проведенням судової реформи в Україні. І хоча послідовність реформи та реалізація окремих положень були позитивно оцінені Комісією, основний наголос ще від початку співпраці (1996 р.) Комісії з Україною завжди робився на принциповій важливості втілення та реалізації концепції верховенства права в нашій державі (протиставляючи її спрощеній концепції верховенства позитивного закону радянських часів).

Водночас Україна залишається серед лідерів за кількістю звернень проти неї до Європейського суду з прав людини. Чимала кількість заяв стосується проблем забезпечення судового захисту прав людини і громадянина в контексті перехідного правосуддя (у конфліктний період), але більшість все ж торкається систематичних проблем вітчизняного правосуддя. До того ж цього року Європейський суд із прав людини у Страсбурзі вилучив із реєстру та передав комітету міністрів Ради Європи понад 12 тис. справ, які стосуються систематичного невиконання рішень національних судів в Україні. Ситуацію, що стимулює головну міжнародну установу захисту прав людини реагувати подібним чином, аж ніяк не можна назвати прийнятною, адже її неможливо пояснити інакшим, аніж визнанням недосконалості та неспроможності вітчизняної судової системи належно захищати права людини і громадянина.

Так само звернення до Європейського суду з прав людини за своєю правовою природою можна вважати аналогією конституційної скарги, можливість подання якої стало однією із довгоочікуваних новел у системі захисту прав людини і громадянина в Україні. Адже Європейська конвенція з прав людини та Конституція України мають спільну юридичну природу, тому інститут конституційної скарги покликаний певною мірою перенести вирішення питань відновлення порушених прав людини з міжнародного на національний рівень, до того ж усталена практика

ЄСПЛ поступово стає джерелом конституційного права.

Сьогодні завдяки прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, Комітету ООН з прав людини, інших міжнародних судових інституцій, діяльності різноманітних структур ООН, місіям ОБСЄ і Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Ради Європи напрацьовано широкий перелік стандартів, що розкривають зміст права на судовий захист і перетворюють його на систему вимог, що висуваються до держави в сфері забезпечення такої гарантії прав людини, як ефективний захист прав людини, і виступають важливим елементом верховенства права, дозволяють виробити точні індикатори, що дають можливість оцінити відповідність конкретного судового процесу або функціонування судової системи в цілому існуючим стандартам справедливого судового розгляду.

Усе це зумовлює необхідність наукового аналізу й узагальнення напрацьованих практикою стандартів, з'ясування оптимальних шляхів їх втілення в національній правовій системі, вироблення спільних понять і наукових моделей, які б розкривали загальний зміст судових гарантій прав людини. Адже через багатоаспектність досліджуваної проблеми та певну лімітацію сучасної юридичної науки комплексне теоретичне змістовне дослідження судових гарантій прав людини в Україні в рамках реалізації принципу верховенства права не проводилося.

До того ж, для України вирішення вказаних завдань набуває особливої актуальності з огляду на гостру необхідність продовження реформування судової системи, забезпечення довіри суспільства до суду, без якої неможливим є належне й ефективне функціонування цієї системи. А це ще й підтверджує актуальність даного дослідження як доктринального джерела в правотворчій та правозастосовній практиці в контексті сьогочасних і майбутніх реформ у цій сфері суспільного життя. Важливість і доцільність обраної теми дисертаційного дослідження особливо загострюється у зв'язку з необхідністю гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері судоустрою і забезпечення справедливого суду, потребою поглибленого вивчення на загальнотеоретичних засадах системи організаційно-правових гарантій реалізації права на судовий захист.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Проблематика дисертаційного дослідження відповідає науковому напрямку, що його розробляє кафедра теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Загальнотеоретичні проблеми правотворення та правозастосування в умовах формування правової держави» (реєстраційний номер 0106U002286). Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 6 вересня 2013 р).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі узагальнення існуючих доктринальних напрацювань, а також аналізу практики реалізації законодавства України та міжнародно-правових норм надати змістовну загальнотеоретичну характеристику судових гарантій прав людини.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- розкрити історичний розвиток судових гарантій прав людини, їх становлення й еволюцію, роль у механізмі захисту та місце права на судовий захист у доктрині прав людини;
- розмежувати на теоретичному рівні право на судовий захист та доступність правосуддя в контексті концепції верховенства права;
- проаналізувати систему міжнародно-правових стандартів забезпечення права на справедливий суд як основоположну судову гарантію прав людини, дати оцінку рівня відповідності вітчизняного законодавства цим положенням;
- визначити основні напрями судової та інших суміжних реформ в Україні у контексті посилення судових гарантій прав людини;
- сформулювати науково обґрунтовані висновки та пропозиції для вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування щодо забезпечення судових гарантій прав людини.

Об'єктом дослідження є система гарантій прав людини.

Предмет дослідження – характеристики та особливості судових гарантій прав людини.

Методи дослідження зумовлені специфікою дослідницької роботи і потребами комплексного аналізу теми. За допомогою діалектичного концепція прав людини розглядається в цьому дослідженні у динаміці як інститут, що перебуває у розвитку; антропологічний використано при розгляді прав і свобод з точки зору особи, якій вони належить, визначенні ролі суб'єкта в їх реалізації; аксіологічний – для розгляду концепції прав людини як цінності для людини і людства в цілому. Герменевтичний метод знайшов застосування при інтерпретації історичних текстів, нормативних положень міжнародних, регіональних і національних документів з прав людини; системний – для визначення системи внутрішньодержавних і міжнародних гарантій прав людини; історичний – при розгляді етапів формування концепції прав людини, розвитку основних ідей, які лежать в її основі. Логічний допоміг дослідити елементи механізму захисту прав людини, встановити їх взаємодію; формально-юридичний – проаналізувати положення нормативно-правових актів, установити зовнішні ознаки правових явищ, їх відмінності між собою та формулюванні певних дефініцій. Порівняльно-правовий використано для розгляду забезпечення судових гарантій прав людини в різних правових системах.

Переклади оригінальних праць з іноземних мов зроблені автором. Теоретичні засади цього дослідження ґрунтуються на наукових працях і доробках із філософії права, соціології, загальної

теорії права, конституційного, міжнародного права, наук процесуального права, теоретичних засадах судоустрою.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали наукові напрацювання українських і зарубіжних вчених-правознавців, які у своїх працях вивчали різноманітні аспекти дослідження визначеної проблематики: В. Авер'янов, М. Антонович, М. Баймуратов, О. Батанов, А. Георгіца, Р. Гринюк, Ю. Грошевой, Є. Додін, А. Заєць, Р. Калюжний, М. Козюбра, А. Колодій, І. Марочкін, Г. Мурашин, А. Олійник, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, М. Савенко, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Ю. Соколенко, В. Сухонос, В. Темченко, М. Тесленко, С. Тимченко, В. Тихий, Ю. Тодика, О. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Цветков, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна, О. Ющик, І. Яковюк та ін.

Нормативно-правовою та емпіричною базою роботи стали положення міжнародно-правових актів (Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенції про захист основних прав людини і основоположних свобод 1950 р., рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи тощо), норми Конституції України та інших актів законодавства, нормативні акти зарубіжних держав, що стосуються судових гарантій прав людини, практика Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції, а також джерела права релігійних та традиційних правових систем.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що уперше у вітчизняній юридичній науці на монографічному рівні надано загальнотеоретичну характеристику системи судових гарантій прав людини. У дисертаційній роботі на підставі проведеного дослідження

уперше:

- розкрито структуру права на судовий захист через такий елементний склад: суб'єкт (носій), яким може виступати фізична або юридична особа; адресат, яким є держава, що має нести позитивні та негативні зобов'язання щодо закріплення та забезпечення реалізації права на судовий захист у конкретному суспільстві; предмет (зміст) права на судовий захист – система інституційних і процесуальних складових;

- встановлено, що реалізація судових гарантій прав людини можлива лише за умови системного виконання сукупності негативних та позитивних зобов'язань держави. Головним негативним зобов'язанням держави у контексті реалізації судових гарантій прав людини є невтручання у процес здійснення правосуддя. Позитивні зобов'язання держави у контексті реалізації судових гарантій прав людини можна диференціювати залежно від того чи іншого елемента права на судовий захист як його складової частини. У сфері інституційних елементів держава має створити та забезпечити існування незалежних та неупереджених судів, а також належні умови доступу до суду, не обтяжені юридичними та економічними обмеженнями. У сфері процесуальних елементів держава зобов'язана на законодавчому рівні врегулювати і практично

забезпечити дотримання вимог публічного розгляду справи за належної судової процедури протягом розумного строку, а результат судової процедури має втілюватися у вмотивованому судовому рішенні та його виконанні. Найбільш важливим позитивним зобов'язанням держави серед інституційних елементів права на судовий захист є забезпечення доступу до суду; основним позитивним зобов'язанням в сфері процесуальних елементів права на справедливий суд є забезпечення виконання судових рішень;

- визначено основні напрями судової реформи з точки зору її сприяння посиленню судових гарантій прав людини, виділено певні стримуючі фактори (неналежне нормативне закріплення, недосконалість реформ суміжних з судовими органів, недостатнє залучення інститутів громадянського суспільства, слабкий рівень підготовки кадрів та проблеми юридичної освіти, низький рівень правової культури та правосвідомості тощо);

- з'ясовано особливості реалізації права на судовий захист в умовах конфлікту й у постконфліктний період у процесах перехідного правосуддя (в контексті забезпечення прав і свобод людини і громадянина під час військового конфлікту в практиці ЄСПЛ);

набули подальшого розвитку:

- зміст права на судовий захист на основі внутрішнього законодавства України, міжнародних актів про права людини, ЄКПЛ та практики Європейського суду з прав людини через призму реалізації принципу верховенства права (розгляд справи; справедливість судового розгляду; публічність розгляду справи та проголошення рішення; розумний строк розгляду справи; розгляд справи судом, установленим законом; незалежність і безсторонність суду).

- характеристика механізму реалізації судових гарантій прав людини через поєднання публічно-правових і приватноправових елементів;

- розуміння перехідного правосуддя як періоду застосування механізмів, засобів і практик як реакцію на репресії, події конфлікту або війни з метою протидії і подолання наслідків тих порушень прав людини і/або гуманітарного права, які мали місце у минулому. У таких «перехідних» суспільствах: 1) держава має зобов'язання розслідувати порушення прав людини і порушення гуманітарного права, які мали місце, й притягти винних до відповідальності; 2) має бути забезпечено право знати правду про порушення, які мали місце у минулому, й знати про долю людей, які зникли; 3) право на відшкодування шкоди, заподіяної жертвам порушень прав людини; 4) обов'язок держави запобігти, за допомогою різних механізмів, повторенню подібних подій у майбутньому;

удосконалено:

- визначення права на судовий захист як можливості звернутися до встановленого позитивним правом процесуального механізму для захисту своїх прав і свобод в суді, забезпеченої процесуальним обов'язком суду надати такий захист, тобто використати всі

передбачені процесуальними нормами можливості для повного і своєчасного розгляду справи і винесення належним чином аргументованого й базованого на вимогах права судового акта;

- характеристику чинників, що спричиняють правові (інституційні) бар'єри для доступу уразливих груп населення до правосуддя: правові положення, що відкрито блокують потреби уразливої групи, прогалини у законодавстві тощо; труднощі у тлумаченні і застосуванні законодавства; неефективні або складні процесуальні норми (зокрема, відсутність процесуальних норм, які враховують потреби таких груп населення), неефективні механізми підзвітності (зокрема, корупція), а також соціально-економічні та культурні бар'єри: брак інформації про права і процесуальні норми та способи отримання правової допомоги (може бути зумовлено відмінностями у рівні освіти, доступу до інформації тощо); дефіцит фінансових ресурсів (зокрема коштів для оплати адвоката, гонорарів юристів, державних мит, транспортних витрат, витрат на догляд за дитиною тощо), існування негативних стереотипів серед працівників системи юстиції і загалом у суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів. Результати проведеного дослідження можуть бути використані:

- в науково-дослідницькій сфері – в загальній теорії держави і права, а також у галузевих юридичних науках для подальшого вивчення судових гарантій прав людини, ефективності механізмів їх застосування;

- у сфері нормотворчості – для вдосконалення чинного законодавства, зокрема на етапі розробки відповідних нормативно-правових актів;

- у сфері правозастосування – для узагальнення практики реалізації права справедливий суд, вироблення рекомендацій щодо застосування норм міжнародних договорів і положень національного законодавства щодо його реалізації;

- у навчальному процесі – при підготовці навчальної літератури за курсами «Теорія права», «Порівняльне правознавство», «Юридична деонтологія», у процесі викладання відповідних навчальних дисциплін, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи доповідалися на засіданнях кафедри теорії держави і права, міжнародних і регіональних наукових і науково-практичних конференціях. Зокрема, на Четвертій міжнародній науковій конференції молодих учених, аспірантів і студентів «Демократія у країнах Східної Європи: конституційно-правовий вимір» (Тодиківські читання) (27–28 травня 2013 р., м. Харків), Міжнародній науково-практичній конференції “Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини”, (22–23 грудня 2017 р., м. Запоріжжя) та інших.

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки, що були сформульовані в дисертації, знайшли відображення у 7 наукових публікаціях, у тому числі чотирьох статтях у

фахових наукових виданнях України, одній статті у науковому періодичному виданні іншої держави з наряду, з якого підготовлено дисертацію, та тезах двох доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура й обсяг дисертації зумовлена предметом, метою та завданнями дослідження, логікою і послідовністю розкриття теми й викладення результатів. Вона складається із вступу, трьох розділів, які включають десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації - 214 сторінок, із них основного тексту - 192 сторінки, кількість використаних джерел - 230 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, визначено зв'язок з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету і завдання дослідження, окреслено об'єкт і предмет дослідження, розкрито функціональні можливості методів дослідження, які застосовано в роботі, обґрунтовано теоретико-методологічну та емпіричну базу дослідження, наукову новизну отриманих результатів, аргументовано практичне значення одержаних результатів, наводяться дані про апробацію основних положень дисертації, її структуру й обсяг.

Розділ 1 «Розвиток права на судовий захист» складається з чотирьох підрозділів, в яких розкриваються історичні та доктринальні аспекти розвитку судових гарантій прав людини, основним елементом яких визначається право на судовий захист; вивчається та аналізується місце права на судовий захист в доктрині прав людини; встановлюється обов'язковість доступності правосуддя як визначальної гарантії забезпечення прав людини; аналізується сутність права на судовий захист у контексті концепції перехідного правосуддя.

У *підрозділі 1.1 «Місце права на судовий захист у доктрині прав людини»* проаналізовано розвиток права на судовий захист в юридичній думці. Проведено комплексне дослідження еволюції цього права, починаючи від римського «*ius humanum*», ідей справедливості суду у Стародавньому Єгипті та Стародавній Індії, давньоєврейському праві. З аналізу Руської Правди зроблено висновки, що навіть тогочасні документи містили такі елементи сучасного права на судовий захист, як змагальність сторін. На прикладі історичного документа «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) підтверджено суперечливість законодавчих актів, які діяли на українських землях у XVIII ст. Також було проведено комплексне дослідження загальноєвропейської практики – починаючи з Великої хартії вольностей 1215 р., Habeas Corpus Act 1679 р., Білля про права 1689 р. та закінчуючи більш сучасними міжнародними документами в цій сфері, такими як Конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 р.

На основі аналізу значної доктринальної та нормативної бази зроблено висновок, що

особливу роль у формуванні концепції забезпечення прав людини відіграла теорія природного права, якою було обґрунтовано їх невід'ємний і невідчужуваний характер. Відповідно до неї держава не висловлює свою згоду на надання чи ненадання прав людини, на забезпечення чи незабезпечення їх захисту. Саме тому до переліку суверенних прав держави не входить право визнавати чи не визнавати певні права за людиною. Суверенним правом держави є лише обрання способів забезпечення і механізмів контролю за їх реалізацію.

Далі, звертаючись до найбільш визначних в історії людства пам'яток права, можна простежити, як окремі елементи права на судовий захист, на справедливий суд удосконалювалися відповідно до вимог своєї епохи і врешті-решт синтезувалися в єдину загальновизнану конструкцію, сформульовану в основних міжнародних договорах з прав людини.

У підрозділі 1.2 *«Право на судовий захист у системі прав людини»* розкрито особливості сучасних підходів до концепції прав людини, відповідно до яких: кожна публічна влада є обмеженою; кожна людина має свій автономний світ, втручатися до якого публічна влада не може; кожна людина, захищаючи свої права, може пред'явити певні вимоги до держави.

Охарактеризовано основні підходи до визначення сутності прав людини, що сформувалися в юридичній науці: 1) права людини як певні її можливості (за П. М. Рабіновичем) 2) права людини визначаються як вимоги суб'єкта про надання йому певних благ, які він адресує суспільству і державі (за В. Протасовим); 3) права людини як її природне, невід'ємне надбання (за О. В. Петришиним); 4) права людини як певні її потреби та інтереси, правомочності індивіда на свободу та задоволення сутнісних потреб (за Р. Мюллерсоном); 5) права людини як принципи, норми взаємовідносин між людиною та державою, що забезпечують індивіду можливість діяти на власний розсуд. Зроблено висновок, що усі наведені підходи не є взаємовиключними.

Також дисертантом розвинуто підхід, відповідно до якого класифікація прав на позитивні і негативні має здійснюватися не за критерієм необхідності втручання з боку держави з метою реалізації того чи іншого суб'єктивного права чи відсутності такої необхідності. Критерієм розрізнення стає міра, якою таке втручання стає необхідним. Сьогодні держави набагато більше, ніж будь-коли раніше, обтяжені зобов'язаннями щодо гарантування індивідуальних прав, обумовленими вимогами принципу ефективного захисту прав людини. У наш час не існує жодного права людини, яке при відсутності будь-яких позитивних дій з боку держави можна було б вважати цілком гарантованим.

У підрозділі 1.3 *«Доступність правосуддя як визначальна гарантія прав людини»* ключовою є теза про те, що доступність правосуддя сьогодні визнається необхідною ознакою правової держави. Цінність принципу доступності полягає також у передбаченні окремої процесуальної форми розгляду таких спорів та конфліктів, встановленого процесуальним законом порядку вирішення справ судами, здатності скористатися закріпленими процесуальними правами без будь-яких

правових чи фактичних перешкод. Так, згідно з практикою Європейського суду з прав людини держава повинна гарантувати допомогу правника, якщо це необхідно для забезпечення реального доступу до правосуддя або у разі, якщо у деяких категоріях справ за внутрішнім законодавством деяких держав-учасниць є обов'язковим юридичне представництво, або ж у разі складності процесу.

Наведено низку факторів, що спричиняють бар'єри для доступу уразливих груп населення до правосуддя, зокрема правові (інституційні): а) правова база, що не враховує потреби уразливої групи (приміром, прогалини у законодавстві); б) труднощі у тлумаченні і застосуванні законодавства; в) неефективні або складні процесуальні норми (брак процесуальних норм щодо потреб уразливих груп населення); г) неефективні механізми підзвітності (зокрема, корупція); а також соціально-економічні і культурні перешкоди: відсутність інформації про права і процесуальні норми та способи отримання правової допомоги (може бути обумовлено відмінностями у рівні освіти, доступу до інформації тощо); нестача фінансових ресурсів (у тому числі коштів для оплати адвоката, гонорарів юристів, державних мит, транспортних витрат і витрат на догляд за дитиною тощо); існування негативних стереотипів серед працівників системи юстиції і загалом у суспільстві.

Зроблено висновок, що проблема вільного доступу громадян до правосуддя є однією з базових в сучасних правових системах, що визнають на конституційному рівні ідеї правової держави, поділу влади та існування основних або невід'ємних прав людини. Саме тому необхідною ознакою правової держави сьогодні визнається доступність правосуддя.

У підрозділі 1.4 «Право на судовий захист у контексті концепції правосуддя перехідного періоду» досліджено проблемні питання, пов'язані з відступом від деяких своїх зобов'язань, передбачених міжнародними угодами, у тому числі ЄКПЛ, внаслідок затвердження 21 травня 2015 р. Верховною Радою України Заяви «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод».

Відповідно до п. 9 цієї Заяви Україна користується своїм правом на відступ від зобов'язань, визначених пунктом 3 статті 2, статтями 9, 12, 14 та 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтями 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в окремих районах Донецької та Луганської областей України, визначених Антитерористичним центром при Службі безпеки України у зв'язку з проведенням антитерористичної операції, на період до повного припинення збройної агресії Російської Федерації, відновлення конституційного ладу і порядку на окупованій території України та повідомлення Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй та Генеральному секретарю Ради Європи про продовження застосування у повному обсязі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права й Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Дисертантом відмежовано категорії справ, в яких особливої актуальності набуває судовий

захист у контексті концепції перехідного правосуддя: 1) розслідування злочинів проти людяності та переслідування злочинців після зміни режимів; 2) питання амністії; 3) люстрація; 4) реституція майна та компенсація за його втрату. Наведено відповідну практику Європейського суду з прав людини щодо вказаних категорій справ, обґрунтовано важливість правильного використання та впровадження даних положень і практики ЄСПЛ у вирішенні подібних проблем, що є актуальними наразі для нашої держави.

Розділ 2 «Судові гарантії прав людини: змістові, інституційні і процесуальні складові» складається з трьох підрозділів, в яких було проведено аналіз поняття, структури та видів судових гарантій прав людини, досліджено їх змістові, процесуальні та інституційні складові.

У підрозділі 2.1 *«Поняття, структура та види судових гарантій прав людини»* сформульовано базові категорії, зокрема «гарантії» та «гарантії прав і свобод людини». Визначено гарантованість прав і свобод громадян як властивість, характеристику прав і свобод, яка означає їх непорушність, всебічне визнання й охорону. Розкрито доктринальні підходи до розуміння гарантій прав і свобод людини і громадянина: 1) гарантії як фактори, які забезпечують реальне (фактичне) здійснення цих прав і свобод; 2) гарантії як умови, засоби і способи, створені суспільством та державою і похідними від неї інститутами влади, які забезпечують фактичну реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини та громадянина; 3) гарантії як система норм, принципів, умов і вимог, які у своїй сукупності забезпечують дотримання прав, свобод і законних інтересів; 4) гарантії як система загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціальних юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень.

Гарантії поділено на три основні групи: 1) загальні; 2) спеціальні; 3) організаційну роботу органів держави та громадських організацій. Запропоновано додаткові критерії класифікації: залежно від суб'єкта, який здійснює забезпечення прав і свобод людини, – державні та суспільні. Залежно від органу, що здійснює захист, – судові та позасудові. Додатково розкрито й інші класифікації гарантій, як-от: матеріальні та процесуальні; конституційні та галузеві; нормативні та інституційні, прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані), прості, складні та змішані, гарантії-засоби та гарантії-умови тощо.

Зроблено висновок, що адресатом прав на судовий захист є держава, яка несе позитивні та негативні зобов'язання щодо закріплення й забезпечення реалізації права на судовий захист у конкретному суспільстві.

У підрозділі 2.2 *«Зміст судових гарантій прав людини в контексті концепції верховенства права»* проведено системний аналіз положень Конституції України, що дозволив виділити низку норм, які закріплюють право на звернення до суду в окремих випадках, зокрема: 1) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого

самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55); 2) право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання (ч. 5 ст. 29); 3) судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї і права вимагати вилучення будь-якої інформації; 4) право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ч. 4 ст. 32).

Зроблено висновок, що становлення принципу верховенства права у судочинстві пов'язано як із визначенням ролі суду як основного гаранта прав особи, так і з утвердженням примату Конституції України як основного закону держави. У цьому контексті вирішальними є конституційні положення про те, що нормативно закріплені права і свободи людини і громадянина не є вичерпними (ч. 1 ст. 22), універсальність юрисдикції суду (ч. 2 ст. 124), а також діяльність Конституційного Суду України, якого наділено широкими повноваженнями щодо перевірки конституційності актів вищих органів державної влади та їх інтерпретації.

Підрозділ 2.3 «Інституційні та процесуальні складові судових гарантій прав людини» присвячено вивченню інституційних і процесуальних частин остатніх. Визначено, що інституційні елементи (інституційні судові гарантії прав людини) – це критерії, яким повинна відповідати і судова система в цілому, і кожен національний судовий орган зокрема. Такими елементами права на справедливий суд названо: незалежний суд, доступ до суду (з особливим акцентом на гарантії доступу до суду в умовах конфлікту). Доведено, що інституційні елементи права на справедливий судовий розгляд скоріше співвідносяться з судоустроєм і внутрішньою організацією судової влади, ніж безпосередньо з судочинством і відправленням правосуддя.

Також з'ясовано, що процесуальні елементи права на справедливий суд (процесуальні судові гарантії прав людини) пов'язані безпосередньо з ходом процесу і відправленням правосуддя. Процесуальними елементами права на справедливий суд є такі: публічність судового розгляду, розумний строк судового розгляду, належна судова процедура, вмотивованість рішень суду, виконання судових рішень.

Розділ 3 «Рівні судових гарантій прав людини» складається з трьох підрозділів, в яких досліджено внутрішні та міжнародні рівні судових гарантій прав людини, проведено комплексний аналіз сучасної судової реформи в нашій державі в аспекті посилення гарантій прав людини.

У підрозділі 3.1 «Внутрішньодержавні судові гарантії прав людини» відштовхуючись від тези, що найвищими за своєю юридичною силою та значенням гарантіями права на судовий захист є положення Конституції України, які формують засади та основу цього права. Встановлено, що юридичною гарантією забезпечення прав на судовий захист є: 1) визнання права на судовий захист, зокрема, законодавче закріплення можливості звернутися з позовом до суду, право на участь у розгляді своєї справи, право на апеляційне та касаційне оскарження тощо; 2) законодавче закріплення юридичного обов'язку всіх інших суб'єктів дотримуватися та не порушувати зазначених

прав.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що на конституційному рівні закріплена юридична відповідальність держави перед особою за порушення її прав рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Оскільки право на судовий захист створює для держави відповідний обов'язок його охорони та забезпечення, порушення цього спричиняє появу в особі права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди.

Серед внутрішньодержавних гарантій права на судовий захист окрім юридичних гарантій виокремлено організаційні гарантії, під якими запропоновано розуміти безпосередню організаційну діяльність держави та її компетентних органів і посадових осіб, об'єднань громадян, засобів масової інформації, міжнародних організацій із захисту прав і свобод людини, спрямовану на забезпечення реальної можливості реалізувати право на судовий захист. Держава, з одного боку, створює систему правових норм, які регулюють відносини із реалізації права на судовий захист та процедуру його реалізації, закріплює правові принципи та юридичну відповідальність, а з іншого – встановлює систему відповідних державних органів, на які покладає обов'язок виконувати відповідні дії для забезпечення права на судовий захист.

У підрозділі 3.2 «Аналіз судової реформи України в аспекті її спроможності посилити судові гарантії прав людини» проведено аналіз змісту сучасної судової реформи в нашій державі, виділено та опрацьовано 11 структурних елементів реформи, а саме: 1) підвищення незалежності суддів, оптимізація суддівського врядування та системи призначення суддів на посади; 2) підвищення професійного рівня суддів; 3) підвищення підзвітності суддів; 4) підвищення ефективності правосуддя та оптимізація повноважень судів різних юрисдикцій; 5) зростання прозорості та відкритості правосуддя; 6) посилення гарантій здійснення адвокатської діяльності та забезпечення доступності безплатної правової допомоги; 7) підвищення ефективності виконавчого провадження; 8) підвищення ефективності органів прокуратури; 9) удосконалення процесуального забезпечення справедливості і права на захист під час кримінального провадження; 10) підвищення рівня ефективності судового захисту прав особи під час ув'язнення; 11) підвищення ефективності попередження злочинів та посилення можливостей реабілітації засуджених у процесі виконання покарань.

У підрозділі 3.3 «Міжнародні судові гарантії прав людини» обґрунтовано класифікацію міжнародних механізмів захисту прав людини на: а) конвенційні (нормативні) й інституційні механізми захисту; б) механізми, які захищають громадянські та політичні права; механізми із забезпечення реалізації економічних, соціальних та культурних прав; механізми, що здійснюють комплексний захист прав і свобод; в) залежно від функції, покладеної в основу міжнародного механізму захисту прав і свобод людини, – регулятивні та моніторингові (контрольні) механізми; г) договірні та позадоговірні.

На основі проведеного аналізу за способом утворення інституційні механізми захисту прав і свобод людини було поділено на договірні та позадоговірні. До першої групи віднесено міжнародні механізми, які були утворені й діють у результаті спільного рішення держав-учасниць у межах певного міжнародного договору (комітети ООН, що утворені на підставі відповідних Конвенцій та пактів). Позадоговірними є інституційні механізми, які функціонують поза волею держав, гарантуючи тим самим свою неупередженість, об'єктивність і відданість міжнародним стандартам прав людини. Специфічною ознакою останніх є їх наднаціональний характер та широкий масштаб функціонування (наприклад, Генеральна асамблея ООН).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, яке пов'язано з наданням загальнотеоретичної характеристики судових гарантій прав людини.

Головні наукові й практичні результати дослідження є такими:

1. Право на судовий захист визначено як можливість звернутися до встановленого позитивним правом процесуального механізму для захисту своїх прав і свобод в суді, що забезпечена процесуальним обов'язком суду надати такий захист, тобто використати всі передбачені процесуальними нормами можливості для повного та своєчасного розгляду справи і винесення належним чином аргументованого й базованого на вимогах права судового акта.

2. До елементного складу права на судовий захист включено такі елементи: суб'єкт (носій), яким може виступати фізична або юридична особа; адресат, яким є держава, що має нести негативні та позитивні зобов'язання щодо закріплення та забезпечення реалізації права на судовий захист у конкретному суспільстві; предмет (зміст) права на судовий захист – система інституційних і процесуальних складових.

3. Реалізація судових гарантій прав людини можлива лише за умови системного виконання сукупності негативних та позитивних зобов'язань держави. Головним негативним зобов'язанням держави в контексті реалізації судових гарантій прав людини є невтручання у процес здійснення правосуддя. Позитивні зобов'язання держави в контексті реалізації судових гарантій прав людини можна диференціювати залежно від того чи іншого елемента права на судовий захист як його складової частини. У сфері інституційних елементів держава має створити та забезпечити існування незалежних та неупереджених судів, а також належні умови доступу до суду, не обтяжені юридичними та економічними обмеженнями. У сфері процесуальних елементів держава має на законодавчому рівні врегулювати та практично забезпечити дотримання вимог публічного розгляду справи за належної судової процедури протягом розумного строку, а результат судової процедури має втілюватися у вмотивованому судовому рішенні та його виконанні. Найбільш важливим позитивним зобов'язанням держави серед інституційних елементів права на судовий

захист є забезпечення доступу до суду; основним позитивним зобов'язанням у сфері процесуальних елементів права на справедливий суд є забезпечення виконання судових рішень.

4. Елементи права на судовий захист можуть бути класифіковані на дві групи – інституційні та процесуальні. Інституційними елементами (інституційні судові гарантії прав людини) запропоновано вважати ті критерії, яким повинна відповідати як судова система в цілому, так і кожен національний судовий орган окремо; інституційні елементи права на судовий захист співвідносяться з судоустроєм і внутрішньою організацією судової влади, а не з судочинством і відправленням правосуддя; до інституційних елементів права на судовий захист віднесено вимогу належного суду і доступу до суду. Процесуальні елементи права на судовий захист (процесуальні судові гарантії прав людини) є гарантіями, які пов'язані безпосередньо з ходом процесу і відправленням правосуддя. До процесуальних елементів права на судовий захист віднесено: публічність судового розгляду; розумний строк судового розгляду; належна судова процедура; вмотивованість рішень суду; виконання судових рішень.

5. Важливим в аспекті судових гарантій прав людини є розкриття особливостей їх застосування при здійсненні перехідного правосуддя як періоду застосування механізмів, засобів і практик як реакцію на репресії, події конфлікту або війни з метою протидії і подолання наслідків тих порушень прав людини і/або гуманітарного права, які мали місце у минулому. У таких «перехідних» суспільствах: 1) держава має зобов'язання розслідувати порушення прав людини і порушення гуманітарного права, які мали місце, й притягти винних до відповідальності; 2) має бути забезпечено право знати правду про порушення, які мали місце у минулому, і знати про долю людей, які зникли; 3) право на відшкодування шкоди, завданої жертвам порушень прав людини; 4) обов'язок держави запобігти, за допомогою різних механізмів, повторенню подібних подій у майбутньому.

6. Бар'єри у доступі уразливих груп населення до правосуддя можуть бути класифіковані на правові (інституційні): правова база, що не враховує потреби уразливої групи, труднощі у сфері тлумачення і застосування законодавства; неефективні або складні процесуальні норми (відсутність в правовій системі процесуальних норм, які враховують потреби уразливих груп населення), неефективні механізми підзвітності, зокрема корупція, а також соціально-економічні та культурні бар'єри: відсутність інформації про права і процесуальні норми й способи отримання правової допомоги (може бути зумовлено відмінностями у рівні освіти, доступу до інформації тощо), нестача фінансових ресурсів (у тому числі коштів для оплати адвоката, гонорарів юристів, державних мит, транспортних витрат і витрат на догляд за дитиною тощо), існування негативних стереотипів серед працівників системи юстиції і загалом у суспільстві.

7. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів, яка реалізується в нашій державі, має першочергове значення для повноцінної реалізації судових

гарантій прав людини. Реформа не тільки враховує, а цілком ґрунтується на європейських стандартах судочинства та практиці Європейського Союзу, що підносить за умови її належної реалізації процес правосуддя на якісно новий рівень. Водночас мають місце окремі недоліки, що вимагають подальшого наукового дослідження й практичного вирішення, зокрема, недостатнє нормативне закріплення, недосконалість реформ суміжних з судовими органів, недостатнє залучення інститутів громадянського суспільства, неналежний рівень підготовки кадрів та проблеми юридичної освіти, невисокий рівень правової культури та правосвідомості тощо.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України та інших держав:

1. Качанов Є. О. Процедурні складові частини судових гарантій прав людини. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. У 2-х томах. Запоріжжя : КПУ, 2018. № 2(31). Т. 1. С. 15–20.
2. Качанов Є. О. Право на справедливий суд як основоположна гарантія прав людини: історичний розвиток концепції. *Науковий вісник публічного та приватного права* : зб. наук. пр. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 23–27.
3. Качанов Є. О. Недержавні системи правосуддя: моделі взаємовідносин із державними правовими системами. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. Вип. 6. С. 23–26. URL :http://www.pap.in.ua/6_2017/6.pdf
4. Качанов Є. О. Право на судовий захист крізь призму генези ідеї прав людини. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту*. 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 18–22.
5. Качанов Є. О. Інституційні складові судових гарантій прав людини. *Magyar Tudományos Journal*. Budapest, Hungary, 2018. № 19 (2018). С. 20–25.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

1. Качанов Є. О. Застосування інститутів демократії при формуванні вищих органів державної влади в Україні. *Демократія у країнах Східної Європи: конституційно-правовий вимір (Тодиківські читання)* : збірка тез наук. доп. і повідомл. Четвертої міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (27–28 травня 2013 р., м.Харків) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків : Права людини, 2013.
2. Качанов Є. О. Судовий захист у системі гарантій прав людини. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 22–23 грудня 2017 р. Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 22–26.

АНОТАЦІЯ

Качанов Є. О. Судові гарантії прав людини. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2019.

У дисертаційній роботі проаналізовано історичний розвиток та місце права на судовий захист у доктрині прав людини. Право на судовий захист визначено як можливість звернутися до встановленого позитивним правом процесуального механізму для захисту своїх прав і свобод в суді, що забезпечена процесуальним обов'язком суду надати такий захист.

Аргументовано тезу, що реалізація судових гарантій прав людини можлива лише за умови системного виконання сукупності негативних та позитивних зобов'язань держави, найбільш важливими з яких є забезпечення доступу до суду та забезпечення виконання судових рішень. Наголошено на неможливості реалізації права на судовий захист без забезпечення доступності правосуддя.

Розкрито особливості реалізації права на судовий захист у контексті концепції правосуддя перехідного періоду, проаналізовано проблеми реалізації відступу від гарантій прав за міжнародними договорами України в період захисту від агресії сусідньої держави.

Визначено поняття, структуру та види судових гарантій прав людини і громадянина, досліджено зміст останніх, інституційні та процесуальні складові, закріплення у внутрішньому законодавстві та конституційні механізми взаємодії нашої держави і визнаних міжнародних механізмів захисту таких прав. Окрему увагу приділено процесуальним елементам права на судовий захист, як-от: публічність судового розгляду; розумний строк судового розгляду; належна судова процедура; вмотивованість рішень суду; виконання судових рішень.

Проаналізовано значний масив міжнародних документів, зокрема положення Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод, практику Європейського суду з прав людини з питань, розглянуто її застосування в контексті забезпечення права на судовий захист та доступності правосуддя.

Також у дослідженні охарактеризовано стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів в Україні, наголошено, що саме ефективність її здійснення уможливить повноцінну реалізацію судових гарантій прав людини.

Ключові слова: судові гарантії прав людини, право на судовий захист, доступність правосуддя, верховенство права, ЄСПЛ, судова реформа.

АННОТАЦИЯ

Качанов Е. А. Судебные гарантии прав человека. – *Квалификационная научная работа на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2019.

В диссертационной работе анализируется историческое развитие и современное положение права на судебную защиту в доктрине прав человека. Доказана невозможность реализации права на судебную защиту без обеспечения доступности правосудия. Определены особенности реализации права на судебную защиту в контексте концепции правосудия переходного периода, проанализированы проблемы реализации отступления от гарантий прав по международным договорам Украины в период защиты от агрессии соседнего государства.

В работе рассматривается понятие, структура и виды судебных гарантий прав человека и гражданина, исследовано их содержание, институциональные и процедурные составляющие, вопросы закрепления во внутреннем законодательстве и конституционные механизмы взаимодействия нашего государства и признанных международных механизмов защиты таких прав.

Анализируется значительный массив международных документов, в частности, положения Европейской конвенции о защите прав и основных свобод, практика Европейского суда по правам человека по вопросам ее применения в контексте обеспечения права на судебную защиту и доступности правосудия.

Кроме этого, в исследовании уделено особое внимание анализу современной судебной (и смежных) реформ в Украине, выделены основные ее направления и возможности усиления судебных гарантий прав человека.

Ключевые слова: судебные гарантии прав человека, право на судебную защиту, доступность правосудия, верховенство права, ЕСПЧ, судебная реформа.

SUMMARY

Kachanov I. O. Judicial Guarantees of Human Rights. – Qualifying scientific work as the manuscript.

The thesis for a candidate's degree by the specialty 12.00.01 "Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies". – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Science and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2019.

The dissertation is focused on general and theoretical characteristics of judicial guarantees of human rights. The author has researched historical development and issues of the formation and evolution of judicial guarantees of human rights, the main element of which is the right to judicial protection. It has been concluded that the theory of natural law played a special role in forming the concept of guaranteeing human rights. That theory substantiated their integral and inalienable character.

The role of court guarantees within the mechanism of protecting human rights and the place of the right to judicial protection in the doctrine of human rights have been determined. The author of the dissertation has also developed an approach, when the classification of the rights into positive and negative should be carried out not according to the criterion of the need for intervention by the state in order to implement a particular subjective right or the lack of such a need. The criterion of differentiation is the measure, where such interference becomes necessary for the maximum realization of human rights.

Nowadays access to justice is recognized as a necessary feature of a country with the rule of law. The value of the access to justice principle is, in particular, in providing a certain procedural form for considering disputes and conflicts, established procedure by the procedural law for hearing cases by courts, the ability to take advantage of established procedural rights without any legal or factual obstacles. The author has also stood up the thesis that the implementation of judicial guarantees of human rights is possible only on condition of systematic implementation of a set of negative and positive obligations of the country, where the most important is to ensure access to the court and guaranteeing the execution of court decisions.

The author has argued that the right to judicial protection can be considered an opportunity to appeal to the established procedural mechanism for the protection of the rights and freedoms in court, if it is provided with the procedural duty of the court to ensure such a protection. The author has underlined on the impossibility of realizing the right to judicial protection without ensuring the access to justice.

Special attention has been paid to the fact that the provisions of the Constitution of Ukraine, which form the principles and basis of the right to judicial protection, are the highest in terms of their legal force and importance of the guarantees of the right to judicial protection. The author has emphasized that the legal guarantee of the rights to judicial protection is: 1) recognition of the right to judicial protection, in particular, the legislative consolidation of the possibility to file the petition to the court, the right to participate in the trial of own case, the right to appeal and cassation appeal, etc.; 2) legislative consolidation of the legal obligation of all other subjects to follow and not to violate these rights. The author has distinguished organizational guarantees among national guarantees of the right to judicial protection, in addition to the legal ones. The author has offered to understand them as the direct

organizational activity of the state to ensure this right.

The author of the research has also characterized the strategy for reforming the judiciary, justice and related legal institutions in Ukraine, which is taking place today. It has been emphasized that the effectiveness of its implementation will enable the full implementation of judicial guarantees of human rights.

Key words: judicial guarantees of human rights, the right to judicial protection, access to justice, rule of law, ECHR, judicial reform.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент В.С. Смородинський

Підписано до друку 25.02.2019 р. Формат 60x90 1/16.

Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.

Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 498.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77